

Auch einiges über den öselschen Töl*.

Bei Gelegenheit einer amtlichen Fahrt in's Kirchspiel Anseküll besuchte ich vom Gute *Tirimets* aus das angebliche Grab des Töl (*Töllu haud*). Dasselbe liegt, wenn man über Lenga Dorf dem *Tirimetsschen* Gesinde *Kangro* vorbei, über die Grenze des Anseküllschen und Kergelschen Kirchspiels, welche rechts durch 3 mittelmässig grosse Steine bezeichnet ist, durch den dasigen Kron-Wald geht, links hart am Wege auf Karmel-Grossenhofschem Bauerlande, ungefähr 5 Werst von *Tirimets* im Köördischen Gehölz (*Köördi metsas*), und zwar im dortigen Heuschlage *Sütte maa raisk*, unweit des Heuschlag-Wächterhauses *Köördi perre*, und besteht in einer 2 Faden langen und 1 Faden breiten Vertiefung, welche vor mehr als einem halben Jahrhundert durch Nachgrabungen entstanden ist, die ein Revisor Brahl, nach Andern ein Revisor Dreyer veranstaltet haben soll, ohne irgend etwas Anderes als einige Menschenknochen von ziemlich bedeutender Länge gefunden zu haben. Auf dem Grabe wächst etwas Wachholder-Gesträuch und um dasselbe befinden sich einige alte Eichen-Stubben und jüngere Eichenbäume, als deren Wurzel ausschlag. — Es hat dieses Grab mit dem nicht weit entfernten Höhenzuge *Hirmus* oder *Hirmust* einerlei Richtung, nämlich von WSW nach ONO. — Möglich, dass dieser Höhenzug, den man für die höchste Anhöhe Oesel's hielt oder noch hält, — (ich konnte sogar bei nebligem Wetter die Kirch-Thürme von Kergel, Carmel, Arensburg und das dasige Schloss und Rathhaus sehen; bei klarer Luft soll auch der Kirchthurm zu Pyha sichtbar werden) — seinen Namen *Hirmus* — schauerlich — wegen der Nähe der Ruhestätte Töl's erhalten hat.

Ein alter Mann aus dem *Tirimetsschen* Gebiete, Puseppa Laas, theilte mir über diese Sage Folgendes mit:

Der grosse Töl (*suur Töl*), der seinen Wohnort in der Nähe des im Kirchspiele Pyha befindlichen Gutes Töllist (estn. *Tölluste mois*) gehabt hat, war ein gewaltiger Kriegsheld oder Heerführer der Oeseler (*maa-sõa-kunningas*), der durch seine riesige Länge, Körper-Kraft und gewaltige Kriegsthaten berühmt geworden ist. Einen grossen Wagen für's Ochsengepann (*hürg-rattad*) konnte er mit seinem Zeigefinger, den er durch das am Deichsel-Ende zur Befestigung des Gespanns bestimmte Loch steckte, mit Leichtigkeit um sich herum schleudern (*omma ümber öritada*). — In einem Kriege mit dem Feinde kämpfend, riss er aus einem Riegegebäude, an dem er in der Gegend, wo jetzt das Gut Kergelhof steht, vorbeizog, einen langen, starken Streckbalken (*rehhe puu*) heraus, mit dem er tapfer unter die Feinde hieb, bis er das feindliche Lager erreichte, das in *Sörru nöm*, auf der Anseküllsch. und Kergelschen Kirchspiel-Grenze (*harja peäl*) ungefähr 100 Schritt links vom Wege ab, aufgeschlagen war, und wo noch gegenwärtig einige und zehn Ofenstellen, die der Feind zum Brodbacken benutzte, zu sehen sind, obgleich in spätern Zeiten sehr viele Steine von dort abgeführt worden. (Diese Stelle versäumte ich zu besichtigen.) Hier vom weitem Vordringen durch die grosse Dichtigkeit der Feinde abgehalten, richtete er mit seinem Balken

* Vgl. Inland 1856, [vg. 525—532].

ein solches Blutbad unter ihnen an, dass ein dreitägiges Füllen (*kolme-päine wars*) im Blutpfuhle ertrank. — Als es endlich dem Feinde gelang seinen Kopf vom Rumpfe zu schlagen, schleuderte er in letzter Wuth den Riegen-Balken von der Anhöhe *Kangromäelt* unter die Feinde mit solcher Kraft, dass derselbe durch die Luft schwirrend nicht weit von Arensburg zwischen Lode und Naswa in den See «die Vogelwiek, *iinno laht*» genannt, nach Andern in den See *Awa-soo-järw*, aufrecht stehend niederfiel, wo er noch zu sehen ist (*kus tedda weel on nähha*). Seinen abgehauenen Kopf mit der Spitze des Degens von seinem Pferde herab aufhebend, ritt er eine gute Strecke Weges weiter fort. Ein ihm dabei beegnendes Weib rief ihm zu: «Pfui, Schande! ein Mann reitet ohne Kopf!» — worauf Töl erwiederte: «Nicht ist es Schande ohne Kopf zu reiten, wohl aber Schande, wenn ein Weib mit entblösten Beinen (*palja seärtega*) Kühe melkt.» Durch starken Blutverlust ermattet, konnte er seinen Degen nicht mehr aufrecht erhalten, — der Kopf fiel ihm von dessen Spitze auf die Erde nieder, und er selbst einige Faden weiter an die Stelle, wo jetzt sein Grab gezeigt wird. — Im Niedersinken sprach er das Wort: «Ist einst wieder Krieg im Lande (*maa södda*), dann rufe man: *Töllo, Töllo, touse ülles!* (Töl, Töl! stehe auf) und ich werde auf diesen Zuruf aufstehen und dem Volke zu Hilfe eilen.» — Einst liessen sich Hüterkinder einfallen, in ihrem Muthwillen auszurufen: «*Töllo, Töllo! touse ülles, waen on maal!* es ist Krieg im Lande!» Da erhob er sich bis zur Brust (*rinnast sadik*), nach Andern bis an die Kniee (*pöwest sadik*); — blutroth (*werre punnased*) waren seine Hände anzuschauen, — und fragte: «Wo ist der Krieg (*kus on waen*)?» Die Kinder antworteten: «*Muhho maal*, — in Mohn!» Als er aber um sich schauend weder in Mohn noch sonst im Lande Rauch aufsteigen sah, noch Kriegsgetümmel (*mür-rinat*) hörte, legte er sich unwillig wieder in's Grab und sprach erzürnt ob solcher Neckerei (*wihhastud selle narrimisse pärrast*) die Worte: «Von nun ab soll nie und nimmer im Volke schwinden Taubheit, Unzucht und Dieberei (wörtlich: *kurt, hoor ja wargus ei pea ilmas rahwa seas ärra kadduma*) — und ich werde auf den Hilfruf nicht eher wieder auferstehn, als bis der Wachholder sich mit Laub bekleidet (*kui kaddakas lehte aiab*).»

Im Kirchspiele Pyha, wo bei dem Gute Töllist die Ruine seines Schlosses und ebenfalls sein Grab zu sehen sein soll, mögen einige ihn betreffende Sagen bekannt sein. — Ich halte Töl für einen tapfern *Wannem* der Oeseler, den die späteren Sagen zu einem Heros des Landes erhoben haben. — Der Name des Gutes Töllist, — estn. *Tölluste mois* (wörtl. das Gut von Töl), so wie der Name der Familie Tölsen, welche im Amte Pyha die Ländereien (nämlich Töllust) besessen und gebraucht hatte, die 1554 dem Stiftsvogt Diedrich Behr donirt wurden (s. F. von Buxhöwden, Güter-Geschichte Oesels¹, s. 121), sind wohl von dem seinigen abzuleiten. Wie die Familie Liwen von dem Livischen *Wannem* Kaupo abstammen soll, also auch wohl die ausgestorbene öselsche Familie Tölsen (Töls-Sohn, wie Claussen — Claus-Sohn; Nielsen — Niels-Sohn) von dem öselschen *Wannem* Töl. Auffallend ist mir die vokative Form Töllo, — von Nom. Töl Gen. Töllo.

Superintdt. Alexdr. v. Schmidt.

Inland 1858, v. g. 145—148.

Vrd. ka: C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, lk. 13—14; samuti eespool lk. 90 jj., M. K ö r b e r, Der öselsche Nationalheld.

¹ Tegelikult F. Buxhöwden, Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemeister Materialien zur Gütergeschichte Livlands. Riga 1851.

Vt. ka: Tõllu haud Hirmustel, muist. 175; Tõllu haud Hämmelepas, muist. 180; Tõllu surm, muist. 174; Tõllu äratamine, muist. 186; Tõllu kodu Tõllustes, muist. 149; Tõll sõdib vankri abil, muist. 172.

[TÕLGE.]

Veel mõnda Saaremaa Tõllust

Uhe ametisõidu puhul Anseküla kihelkonda külastasin *Tiirimetsa* mõisast oletatavat *Tõllu hauda*. See asub, kui minna Länga küla kaudu *Tiirimetsa Kangro* talust mööda, üle Anseküla ja Kärla kihelkonna piiri, mida paremal pool tähistab kolm keskmist kivi, ja minna läbi sealse kroonumetsa, siis on see vasakul otse tee ääres Kaarma-Suure mõisa talumaal, umbes 5 versta *Tiirimetsast Kõordi metsas*, nimelt sealsel heinamaal *Sütemaa raisk*, mitte kaugel heinamaavahi majast, *Kõordi perest*. Hauaks on 2 sülla pikkune ja 1 sülla laiune lohk, tekkinud enam kui poole sajandi eest kaevamiste tagajärjel, mida olevat teostanud revisor Brahl, teistel andmetel revisor Dreyer, leidmata sellejuures muud kui mõned õige pikad inimluud. Haul kasvab veidi kadakapõõsaid ja nende ümber leidub vanu tammekände ning nende juurevõsudena nooremaid tamme-puid. — Haud asetseb samas suunas nagu *Hirmuse* ehk *Hirmuste* mäeahelik, nimelt WSW ⇒ ONO. Võimalik, et see mäeahelik, mida peeti või veelgi peetakse Saaremaa kõige kõrgemaks kõrgendikuks (mina nägin [sealt] isegi uduse ilmaga Kärla, Kaarma, Kuressaare kirikutorni ja Kuressaare lossi ning raekoda, selge ilmaga olevat ka Püha kirikutorn näha), on oma nime *Hirmus* saanud Tõllu puhkepaiga lähedusest.

Keegi vana mees *Tiirimetsast, Puusepa Laas*, rääkis sellest muistendist mulle järgmist. *Suur Tõll*, kelle elukoht oli Püha kihelkonnas *Tõlluste mõisa* ligidal, oli saarlaste võimas sõjakangelane ehk *maasõjakuningas*, kes oli kuulsaks saanud oma hiiglasliku pikkuse, kehajõu ja vägevate sõjategude läbi. Suure härjavankri, *härgrattad*, võis ta kergelt oma nimetissõrmega, mille ta torkas läbi rakendi kinnitamiseks määratud augu tiisliotsas, *oma ümber öoritada*.

Ühes sõjas vaenlase vastu võideldes tõmbas Tõll mööda minnes rehealusest, kohal, kus nüüd asub Kärla mõis, pika tugeva *rehepuu* välja, millega ta vapralt jagas vaenlastele hoope, kuni jõudis vaenlaste laagriini *Sörunõmmes*, mille asukoht oli Anseküla ja Kärla kihelkonna piiril (*harja peal*), umbes 100 sammu teelt vasakule. Seal on veel käesoleval ajal näha üle kümne ahjuaseme, mida vaenlased kasutasid leivaküpsetamiseks, kuigi hiljem on sealt palju kive ära veetud. (See koht jäi mul vaatamata.) Edasitungimisel siin, takistatud vaenlaste suurest tihedusest, valmistas ta oma reheparrega niisuguse veresauna, et *kolmepäevane (-päine) vars* vereloigus ära uppus.

Kui lõpuks vaenlasel korda läks lüüa Tõllu pea otsast, viirus ta veel viimses vihas reheparre *Kangro mäelt* vaenlaste sekka säärase jõuga, et see vihisedes lendas Kuressaare lähedale Loode ja Nasva vahelisse järve, mida hüütakse *Linnulaheks*; teistel andmetel langes rehepars püstasendis Haavasoo (*Avasoo*) järve, kus teda veel on näha. Võtnud oma mahaaiatud pea hobuse seljast mööga otsaga üles, ratsutas ta hea tüki teed edasi. Üks vastutulev naine hüüdis temale: «Oi häbi, mees sõidab hobuse seljas ilma peata!» mille peale Tõll vastas: «Ei ole häbi ratsutada ilma peata, küll aga on häbi, kui naine lüpsab lehma *paljaste säärttega*.»

Suurest verekaotusest rammestunult ei suutnud ta enam oma mõõka püsti hoida, pea kukkus selle otsast maha ja ta ise varises mõni sünd emal, seal, kus praegu näidatakse tema hauda. Mahalangemisel sõnas ta: «Kui on jälle kord *maa-sõda*, siis hüütagu: «*Tõllu, Tõllu, tõuse üles!*» ja ma tõusen selle hüüdmise peale ning ruttan rahvale appi.»

Kord tulid üleannetud karjalapsed mõttele hüüda: «*Tõllu, Tõllu, tõuse üles, vaen on maal!*» Ta tõusis rinnast saadik, teiste teadete järgi põlvest saadik, *veripunased* olid ta käed, ja küsis: «*Kus on vaen?*» Lapsed vastasid: «*Muhumaal!*» Kui ta aga vaatas enda ümber ja ei näinud ei Muhu ega mujal maal suitsu tõusvat ega kuulnud sõjamürinat, heitis ta pahasena jälle hauda ja *vihastatud selle narmimise pärast*, ütles ta: «Nüüdsest peale *kurt, hoor ja vargus ei pea ilmas rahva seas ära kaduma* — ja ma ei tõuse appi-hüüdmise peale enne, *kui kadakas lehti ajab*.»

Püha kihelkonnas, kus Tõlluste mõisa juures Tõllu lossi varemed ja samuti haud näha olevat, peakis tuntud olema ka mõned temasse puutuvad muistendid.

Mina pean Tõllu saarlaste vapraks *vanemaks*, keda hilisemad muistendid on maa kangelaseks tõstnud.

Tema nimest on tuletatud ka Tõlluste mõisa nimi ja Tõlseenite perekonnanimi, kes omasid Pühas maad (nimelt Tõlluste) ja kasutasid seda. Maa kingiti 1554. aastal toomfoogtile Diedrich Behrile (vt. F. v. Buxhövden, Güter-Geschichte Oesels, lk. 121). Nii nagu Liweneite perekond põlvnevat liivi *vanemast* Kaupost, samuti ka Saaremaa väljasurnud perekond Tõlsen (Tõlls-Sohn, Tõllu poeg, nagu Claussen — Claus-Sohn, Clausi poeg, Nielsen — Niels-Sohn, Nielsi poeg) Saaremaa *vanemast* Tõllust.

Tähelepanuäratavana tundub minule vokatiivne vorm *Tõllu*, nominatiivist Tõll, genitiiv *Tõllu*.

Superintendent Alexdr. v. Schmidt.

[— — —]

Bey solchen kleinen Fehden war natürlich der *Wannem* Commandant von seinem Schlosse und Anführer im Felde; erforderte aber das allgemeine Staats-Interesse der ganzen Insel eine gesammte Bewaffnung und Heereszug, so wurde der gemeinschaftliche Anführer unter den *Wannems* erwählt; oder man nahm auch wohl dazu einen bekannten, berühmten Held seiner Zeit.

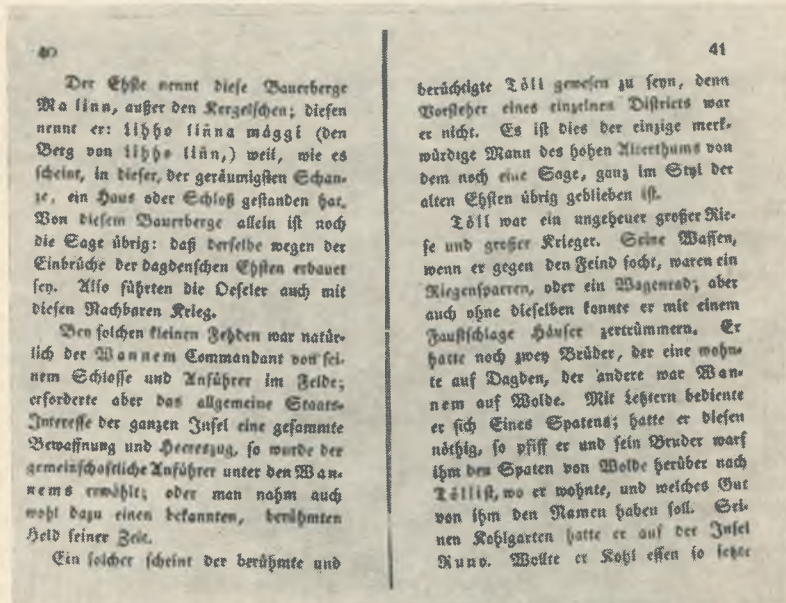

J. W. L. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung,
titelleht.

Ein solcher scheint der berühmte und berüchtigte Töll gewesen zu seyn, denn Vorsteher eines einzelnen Districts war er nicht. Es ist dies der einzige merkwürdige Mann des hohen Alterthums, von dem noch eine Sage, ganz im Styl der alten Ehsten übrig geblieben ist.

Töll war ein ungeheuer grosser Riese und grosser Krieger. Seine Waffen, wenn er gegen den Feind focht, waren ein Riegensparren oder ein Wagenrad; aber auch ohne dieselben konnte er mit einem Faustschlage Häuser zertrümmern. Er hatte noch zwey Brüder, der eine wohnte auf

Dagden, der andere war *Wannem* auf Wolde. Mit Letztern bediente er sich eines Spatens; hatte er diesen nöthig, so pfiß er und sein Bruder warf ihm den Spaten von Wolde herüber nach Töllist, wo er wohnte, und welches Gut von ihm den Namen haben soll. Seinen Kohlgarten hatte er auf der Insel Runo. Wollte er Kohl essen, so setzte er erst den Kessel zu Feuer, schritt dann 9 Meilen durch die See und kam mit dem Kohl zurück, wenn das Wasser anfang zu kochen. Er starb und wurde begraben nicht weit von dem Gute Töllist, in der Strasse des Dorfes *Aemelep* (auch zeigt man noch jetzt sein Grab in der Nähe des Gutes *Tirimets*). Vor seinem Ende mag man wohl sehr beklagt haben, diesen grossen tapfern Mann zu verlieren, da tröstete er aber seine klagenden Freunde mit den Worten:

J. W. L. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung, lk. 40—41.

«Wenn der Feind kommt, so tretet nur zu meinem Grabe und ruft: «Töll! der Feind kommt!» so will ich aufstehen und euch helfen.»

Der Feind kam so geschwinde nicht; aber neugierige Buben, die das Vieh in der Nähe seines Grabes hüteten, und um das testamentarische Versprechen wussten, wollten doch versuchen, ob Töll Wort hielte, gingen zu seinem Grabe und riefen:

«Töll! der Feind kommt!»

Töll richtete sich auf, schaute um sich, sah, dass er geneckt war, legte sich wieder schlafen und ist so boshaft, dass er nun nicht mehr aufsteht, wenn man ruft:

«Töll! der Feind kommt!»

J. W. L. Luce, Wahrheit und Muthmassung, Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel, Pernau 1827, lk. 40—43.

Veidi lühemalt: J. W. L. Luce, Frage an Naturforscher. Für Geist und Herz, lk. 212—213.

Luce järgi refereeritakse: Fr. Kruse, Ur-Geschichte, lk. 186—187. Vrd. ka: C. Russurm, Sagen aus Hapsal, lk. 11 (5).

Vt. Hiidude suurus ja jõud, muist. 139; Töll sõdib vankri abil, muist. 172; Vasara-pildumine, muist. 126—135, Petseri vägimees, muist. 1, Olev, muist. 1 Ä₁, Ä₂, Y₂; Tõllu kodu Tõllustes, muist. 148; Kapsaste toomine Ruhnust, muist. 156; Tõllu haud Hirmustel, muist. 175; Tõllu haud Pühas, muist. 180; Tõllu töötus ja äratamine, muist. 184—186.

[TÖLGE.]

Selliste väikeste kokkupõrgete puhul oli loomulikult *vanem* oma kindluse komandant ja juht vaenuväljal. Kui aga nõudis kogu saare üldine riigihuvi ühist relvastamist ja sõjakäiku, siis valiti ühine juht *vanemate* seast; või selleks võeti ka mõni sel ajal tuntud ja kuulus kangelane.

Selline näib olnud kuulus ja kurikuulus Tõll, sest ühe üksiku ringkonna ülem ta polnud. See on siis ainuke tähelepanev mees kaugest minevikust, kellest on säilinud veel muistend vanade eestlaste laadis.

Tõll oli kohutavalt suur hiid ja suur sõjamees. Tema sõjariistad, kui ta võitles vaenlase vastu, olid rehepars või vankriratas, aga nendetagi võis ta rusikahoobiga maju purustada. Tal oli veel kaks venda, üks elas Hiiumaal, teine oli *vanem* Valjalas. Viimasega kasutas ta ühiselt sama labidat; kui tal seda vaja oli, siis vilistas ta ja tema vend viskas talle labida Valjalast *Tõllistesse*, kus ta elas ja milline mõis temalt olevat nime saanud. Tema kapsaaed oli Ruhnusaarel. Kui ta tahtis kapsaid süüa, siis pani ta kõigepealt katla tulele, sammus siis 9 penikoormat läbi mere ja tuli kapsastega tagasi, kui vesi hakkas keema. Ta suri ja maeti Tõlliste mõisa ligidale *Amelepa* küla tänavale (ka näidatakse veel praegu tema hauda *Türimetsa* mõisa ligidal). Tema surma eel võis olla suurt kaebamist selle suure vapra mehe kaotamise pärast, seal lohutas ta aga oma kurtvaid sõpru sõnadega:

«Kui vaenlane tuleb, siis astuge minu haua peale ja hüüdke: «Tõll, vaenlane tuleb!» siis tõusen ma üles ja aitan teid.»

Vaenlane ei tulnud nii pea, aga uudishimulikud poisikesed, kes karjatasid veiseid tema haua ligidal, teadsid tema testamentlikku lubamist, tahtsid siis proovida, kas Tõll sõna peab, läksid tema hauale ja hüüdsid:

«Tõll, vaenlane tuleb!»

Tõll tõusis, vaatas enda ümber ja nägi, et teda on narritud, heitis uuesti magama, ja on nii vihane, et ta nüüd enam üles ei tõuse, kui hüütakse:

«Tõll, vaenlane tuleb!»

168.

Hans Tõllus

Gott schenkte dem Hans Tõllus oder Töll ein Stück Land auf Ösel, woselbst er sich niederliess und sich gegen seine Feinde vertheidigte. Seine Kraft war ungemein gross. Als er einst Holz führte, konnten die Ochsen nicht weiter kommen, daher fasste er mit einem Finger das Joch an und zog die Ochsen und Holzwagen mit leichter Mühe heraus.

Seine Feinde wollten ihn umbringen und trugen ihm auf einen Brunnen zu reinigen und zu kalfatern. Dann warfen sie grosse Mühlsteine auf ihn, um ihm die Hirnschale zu zerschmettern. Er aber fing die Mühlsteine auf, und als er wieder herauskam, warf er einen Stein nach dem andern hin, so dass sie wie Räder rollten.

Einst trug er 700 Bretter auf dem Rücken. Ein anderer Riese begegnete ihm und fing mit ihm Streit an, musste aber, nachdem Töll sämtliche Bretter auf seinem Kopfe zerschlugen, nachgeben, und Töll steckte ihn in seine Tasche. Da er ihm hierin unbequem wurde, zog er ihn wieder heraus und schleuderte ihn so hoch in die Luft, dass er erst nach langer Zeit wieder zur Erde kam.

Mit einem anderen Riesen kämpfte er, indem sie ungeheure Steine gegen einander schleuderten. Zwei dieser Steine sind noch zu sehen, und es liegt der eine derselben bei Sandell, der andere bei Tõllist, etwa 7 Werst voneinander.

Vor einer grossen Schlacht bestellte er sich eine gute Portion Essen. Man bereitete ihm Grützbrei und füllte damit sieben Ochsenhäute. Nach-

dem er alles verzehrt hatte, meldete man ihm die Ankunft der Feinde; er nahm eine Ochsenhaut und schlug so kräftig auf die Feinde los, dass sie bald die Flucht ergriffen.

Ehe er starb, versprach er seinen Landsleuten wieder zu kommen, wenn man ihn in grosser Noth rufe. Er wurde beerdigt und ein Kreuz auf sein Grab gesetzt, das war so gross, wie ein ganzer Wald. Bald nachher hatten Hüterknaben ein grosses Feuer von Wachholderbüschen auf dem Grabe angemacht und riefen:

«Töll, Ösel ist in Noth!»

Er stand auf, sah nichts und sagte:

«Meinetwegen mag nun ganz Ösel verbrennen, ich werde mich nicht wieder in meiner Ruhe stören lassen!»

C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, lk. 14—15.

Suuline üleskirjutus eesti keeles Saulepist [Varbla khk-st].

Vt. Tõllu suurus ja jõud, muist. 139; eespool lk. 82 jj., M. Körber, Der öselsche Nationalheld; HVM I, lk. 374—391, muist. 337; Kivid vaenlaste pihta, muist. 12; Tõllu äratamine, muist. 186.

[TÖLGE.]

Jumal kinkis Hans Töllusele e. Töllile tüki maad Saaremaal, kus ta asus ja end vaenlaste eest kaitses. Tema jõud oli erakordselt suur. Kui ta ükskord puid vedas, ei suutnud härjad paigast liikuda, siis haaras ta ühe sõrmega ikkest ja vedas härjad ja härjavankri kerge vaevaga välja.

Tema vaenlased tahtsid teda hukata ja tegid talle ülesandeks kaevu puhastada ja parandada. Siis heitsid nad suuri veskikive tema peale, et tema pealuud purustada. Tema aga püüdis veskikivid kinni, ja kui ta jälle välja tuli, viskas ta ühe kivi teise järele minema, nii et need veeresid nagu rattad.

Ükskord kandis ta 700 saelauda seljas. Üks teine hiid tuli talle vastu ja hakkas temaga tüli norima, pidi aga, pärast seda, kui Töll kõik lauad vastu tema pead oli puruks peksnud, alla andma, ja Töll pistis ta oma taskusse. Et teine hiid talle seal aga tülikaks muutus, tõmbas Töllus tema sealt jälle välja ja paiskas nii kõrgele õhku, et ta alles pika aja järel maha langes.

Ühe teise hiiuga võitles ta, kusjuures nad üksteisele suuri kive vastu paiskasid. Kaks kivi neist on praegugi näha, üks neist on Sandlas, teine Töllistes, üksteisest 7 versta eemal.

Ühe suure lahingu eel tellis ta endale hea portsjoni süüa. Talle tehti tanguputru ja täideti sellega seitse härjanahka. Kui ta kõik oli nahka pannud, teatati talle vaenlase tulekust. Ta võttis ühe härjanaha ja lõi nii tugevasti vaenlaste pihta, et need varsti plehku panid.

Enne surma andis ta rahvale lubaduse tagasi tulla, kui teda suures hädas kutsutakse. Ta maeti ja pandi rist tema hauale. Haud oli suur nagu terve mets. Varsti pärast seda olid karjapoisid suure kadakatule hauale teinud ja hüüdsid:

«Töll, Saaremaa on hädas!»

Ta tõusis püsti, ei näinud midagi ja ütles:

«Minu pärast põlegu nüüd kogu Saaremaa, mina ei lase end oma rahu segada!»

169.

[Töll sõjas Sõrve säarel]

A.

(See paik on Kihelkonna kirikkonnas Karala piiris.) Saadikud olid läkitud Suurt Tõllut appi paluma, kes ka temale pidivad ütleva, et rahva esimehed on Tammiku peresse kokku tulnud killapäeva pidama. (Killapäev oli vanarahva nõupidamise päev, mil rahvavanemad, keda esi- ehk eesmeesteks hüüti, kokku tulivad nõu pidama. Tammiku pere on Kihelkonna kirikult arvata 6 versta lõuna pool, üksik talukoht metsa sees.) Suur Töll andis käsku, et saadikud killaperesse Tammikule tõtta-

vad ja killale ütlevad, et nad ruttu teised saadikud Katri randa läkitavad vaenlaste lugu tähele panema ja siis killale teadust toovad.

«Mina,» ütles Suur Tõll, «tahan täna õhtu Hiiumaale sauna minna, homme õhtu olen ma ka Tammikul, siis saame näha, mis tuleb ette võtta.»

Saadikud ruttasivad tagasi Tammikule ja andsivad killale Suure Tõllu käsku teada. Silmapilk olivad teised saadikud Katri poole tõttamas. Kui vaenlased teadust saivad, et Suur Tõll tulemas on, põgenesivad nad oma laevade peale ja purjetasivad ära...

Rahva saadikud kutsuvad Tõllu appi. H. Miti illustratsioon 1959.

Teisel hommikul tulivad saadikud Sõrvemaalt Tõlluste mõisa. Need palusivad Suurt Tõllut väga alandlikult, et neile appi tuleks, sest need vaenlaste salgad, kes Katri rannast ära põgenesivad, olivad Sõrve säärele maale tulnud ja rüüstasivad rahvast, riisusivad varandust ja tapsivad neid, kes vastu hakkasivad. Peale selle oli sõrulastel see häda, et kõik noored ja tugevamad mehed sel ajal väljas kalapüügil olivad, sellepärast palusivad Sõrve saadikud väga, et Suur Tõll ka meeste abi juure võtaks...

Kui Suur Tõll Määpä küla väljale jõudis, sai ta seal ühe vaenlaste salgaga kokku. Nüüd seadis ta omad mehed platsi ja ütles:

«Näitke üles, et teie mehed olete, võitke!»

Ise jäi ta pealt vaatama ja juhatama. Kui Suur Tõll tähele pani, et vaenlaste hulk palju perekam oli ja et juba üks Tõlluste mees maha lan-

ges, arvas ta enesel õige aja olevat peale hakata, enne kui veel keegi tema meestest appi kisendas. Nüüd ei viitnud Suur Tõll sugugi enam aega, võttis teised vankrirattad teise käe otsa ja hakkas ümber veeretama, mis nii suure hoo ja rutuga sündis, et lühikese ajaga vaenlasi nagu loogu maas oli; omad mehed oli ta enne kõrvale saatnud. Üks salk vaenlasi olivad jalgele valu annud ja põgenesivad Mentu mäest alla. Seda nähes sai Suur Tõll Rüssa Tiidrika rehe uluvalt ühe 6-süllase kuusepalgi kätte, sellega viskas ta vaenlaste järele, mis neid viimse meheni magama pani. Kui Suur Tõll rattaid ümber keerutas, oli parema käe vasaku külje tagumise ratta pulk eest ära läinud, ratas lendas õhust läbi kuni Koltse kõrtsi taha metsa, kus ta maha oli langenud. Seal on ratas ühest ära lagunedes hirmust kära teinud, metsa maha murdnud ja maapinda purustanud, kuhu asemele seitsaadik puud ega rohtu pole kasvanud, vaid järv sündinud.

Kui Suur Tõll sõrulaste asjad seekord jälle oli korralt seadnud ja vaenlaste surnukehad Mendu rünka lasknud maha matta, pööris ta jälle otse Tõlluste poole. Mehi ei võtnud ta seekord mitte kaasa, vaid käskis neid sõrulaste juures välja puhata ja siis taga järele tulla.

Ühel õhtul hilja toodi Tõllule Riigu peresse Sõrvemaalt sõnumid, et Lääne poolt vaenlaste vägi Sõrve säärele maale tulnud ja nii suure jõuga endid laiali laotanud, et vahvad Sõrve mehed neid ei ole jaksanud tagasi tõrjuda. Ühes paigas on sõrulased väikse salga vaenlastega küll nalja teinud, neid põgenema ajades, kus vaenlased sõrulaste vägeva vommide eest põgenedes ja oma nahka hoides meresse läinud ja ära uppunud; tahtnud parem veesurma surra, kui kuival maal sõrulaste kuivas saunas hinge heita. (Seda paika, kus sõrulased vaenlasi meresse tõrjunud, nimetatakse tänapäevani TÜRJU rand.)

Siiski oli vaenlaste vägi teistes paikades tugev küll; nad tungisivad edasi, tapsivad, riisusivad ja põletasivad, kunni Sõrvemaast läbi jõudes Massi pere juure laagrisse heitsivad, et sõjamehed hingada saaksivad. Salme ja Üüdibe rahvas olivad endid kõigest väest vastupanemisele valmistanud ja Tõllule alandliku palvesõna läkitanud — abi paluma. Kui Sõrve saadikud kõik seda lugu Tõllule olivad ära rääkinud ja oma alandliku palve sõnad temale ära ütelnud, ei viitnud Tõll ka sugugi aega, ehk küll õhtu käes oli, ta pistis Sõrve saadikud jakitasku ja ruttas Sõrve poole. Ta ei käinud mitte teed mööda, vaid otse metsast läbi. See tee, mis ta praegu käis, viis teda Tirimetsa mõisa juure Tõnu pere peale metsast läbi. Seal, kus praegu Tirimetsa mõis seisab, olnud sel ajal kaks talukohta, mis Tedremetsa taludeks kutsutud, suures metsalaanes, mis sealt juba peale algas, kus praegu Kaeselja mõis seisab. Lõuna pool otsas ses laanes oli enamiste lehtpuumets, kus igasugu lehtpuid võis leida, ka okaspuid oli küllalt. Selles metsas elas väga palju tetri, kes kevadisel hommikul koidu ajal kõik seda metsa oma kudrutamisega täitsivad; seega andis rahvas nende taludele nimeks Tedremetsa talud, kust natukese muutmise läbi praegune Tirimetsa nimi tulnud.

Tõll puhkas Tõnu pere õues lühikest aega. Kui juba koiduvalge välja tuli, tungis Massi poolt hädaheal Tõllu kõrvu ja viha vaenlaste ülekohtu töö pärast, mis need tema armsa Sõrvemaa rahvale olivad teinud, täitis kuhjaga tema südant. Seal tuli nüüd korraga tema meele, et rutulise tulemisega eilsel õhtul oli unustanud sõjariistu kaasa võtta. See viga võis parandatud saada, sest Tõnu õues [— — —].

KM KO Fond 51, M. 12 : 1 — J. Jõgever. Vrd. eespool lk. 54 jj., P. S ü d a, Suur-Tõll. Vt. ka: Koltse järve tekkimisest, muist. 112, 172; Tõllu kodu, muist. 148; Saunas-käimine Hiiumaal, muist. 154; TÜRJU nimi, muist. 170, 174 B; Tõll sõdib vankri abil, muist. 172.

Tõll võitleb vaenlaste vastu. P. Liivaku-illustratsioon 1926.

B.

Jamajast oli Sua Kaali Punabardi söas. Ma nägi se mihe ko. Siis olid haakpüssid. Püssirouad läind nii tuliseks, et es saand änam lasta mette. Kui saand püssiroua vede kasta, siis jahtund ära, siis jälle lahi. Mool käisid ühekorra Talina lehed ko. Mees olnd vallid pääl, teised laskend, äi saand pihta üht, siis arvand, et noid on. Vanast es ole ühekorra püssid, siis mees, kis teist ojaga soskisid. Ööriti nujaga teiste sias. Suur Tõll ööritas härgade ratastega, ta pidi Sörve otsa minema. Seda sõda

on ni koua olnd, kui maailm on olnd, kui inimesi hakkas saama. Kas es pitk Koljat olnd ko mees mitte, kui Taavit lahi liinukiviga.

AES, MT 24, 27/8 < Jämaja, Torgu v., Mässa k. — T. Kaljo < Linnuse Juhasi (1926).

170.

[Suur Tõll tõrjub sakslasi merre]

Sulev jutustas, et Suur Tõll kord Tūrju juures sakslasi merre tõrjunud, millest tulnudki nimetus Tūrju (saarlaste murdes ei tarvitata «õ» tähte ja nii saanudki Tõrju asemel Tūrju).

EKRK I 16, 229 (16) < Kingissepa raj., Torgu k/n., Kaunispää k. — V. Ahas ja K. Mölder (1957).

Vt. Tūrju nime tekkimisest, muist. 169 A, 174 B; Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

171.

[Kuusk vaenlaste pihta]

Hirmuste küla nimetus olla sest tulnud, et seal mäel kord Taani-Rootsi sõda on olnud. See lahingukoht on umbes üks km SO pool Hirmuste Mihkli talust, seal olla viimne võitlus olnud. Seal on ka suur raudkivi ja sellesse inimese jalajälg raiutud. Rahvas kõneleb, et Hirmuste mäe sisse on Taani varandus ära peidetud. Sest mäest on mitmest kohast raha leitud, mäe alt on leitud seitsekümmend Taani hõberaha. Küla nimeposti juurest on peenikest hõberaha leitud. Hirmuste Mihkli talust pool km mäe poole, seda kohta nimetab rahvas surnuaiaks, sealt tuleb inimluid välja ja arvatakse, et sinna sõjas langenud sõdurid on maetud. Hirmuste mäelt olla ka Suur Tõll visanud kuuse Upa lahte Kuresaare lähedale. Hirmuste Mihkli talust SO sihis on talu koppel, sealt on maa seest leitud suure laeva ankur. Vanasti olla meri nii kaugele ulatanud ja seal olnud laevade lautrikoht.

E 60762/3 (50) < Kärla khk. ja v., Kogula k. — T. Kaljo < Matson, 34 a. (1927). Vt. Jalajälg kivis, muist. 73, 74; Kohanimede tekkimine, muist. 118—125.

172.

[Tõll sõdib vankri abil]

A.

Vana Rattamägi. Suur Tõld keerutas rattaid. Üks ratas läks vankri vehmri otsast ära. Kukkus maha. Kus maha kukkus, sest rattast jäi mägi, ongi Rattamäe nimi.

Vanad inimesed nääripäeva ja jõululaupäeva ööse, kõige rohkem siis, võtvd kätte ahjuluuu, siis ühe viha, pidasid siis kuntsti ja lugesid siis seal, et ajas inimesel kohe sees käima. Siis võtsid lõugud alla, söitsid nendega Rattamäele. Siis nad seal laulnud, mängind ja teind kõike ime-tegusid. Üks mees oli vissetud säält Rattamäelt 2 kilomeetrit kaugele tantseaida. Pole tarvis lõuguga minna olnd. Pole midagi viga saand ja oli terve.

Seda vanad inimesed rääkisid, kuidas nad olid käind. Küll see oli lastel uudis kuulata.

Tööl võitleb vaenlaste vastu. H. Valtmanni illustratsioon 1940.

Tööl võitleb vaenlaste vastu. H. Miti illustratsioon 1959.

ERA II 302, 182/3 (90) < Tallinn < Valjala — P. Alvre < Liisa Tampsö, 72 a. (1942).

Vt. ka: Koltse järve tekkimine, muist. 112 A, C; Tõllu ratta jälg, muist. 6 A, 111; Vete sügavused, muist. 139 B; Tõll sõdib vankri abil, ka muist. 186; Leiger, muist. 14, 17.

B.

Tõllus

Kui ta sõdis, siis sõdis härjavankriga. Hoidis tiislist kinni.
Ei mäleta seda, kus see käest lahti läks.

KKI 27, 61 (5) < Hiiumaa raj., Käina k/n., Käina k. — R. Viidalepp < Jaan Suuster, 80 a. (1954).

C.

Mässa külas, Viieristist vähe Sõrve sääre poole, võidelnud Suur Tõll vaenlastega (kelleks arvatavasti olevat olnud Vanapagana käsilased). Käes olnud tal vanker, mille üks ratas suures taplustuhinas otsast ära kukkunud ja suure hooga minema veeredes tekitanudki Koltse järve. Tollest suurest hoost, mis alguses rattal sees oli, jäänud esmalt väga lai rada järele, mis hiljem veeremise suunas kitsamaks minevat.

EKRK I 16, 224/5 (6) < Kingissepa raj., Torgu k/n. — V. Ahas ja K. Mölder < E. Väli, 80 a. (1957).

VÕITLUS HUNTIDE VASTU

173.

[Tõll kihutab hundid minema]

Kord, kui hundid Mustjalas väga julgeks olid läinud ja inimestele hakanud kallale toppima, ajanud Suur Tõll nad Undva nukist merde. Sest on ka see nimetus tulnud.

E 60725 (8) < Mustjala khk. ja v., Võhma k. — T. Kaljo < Eeva Mahl, 70 a. (1927).
Undva nime tekkimisest vt. ka muist. 107 A, 120 B, 149, 150, 161 B, D, 162 B.